

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΝΤΕΛΕΧΕΙΑ*

I

Το να μιλήσει κανείς για τον Αριστοτέλη σε Συνέδριο Ψυχολογίας, χωρίς να αναφερθεί σε κοινοτοπίες, αποτελεί δύσκολο εγχείρημα. Η καθοριστική άλλωστε συμβολή του Σταγίριτη στην θεμελίωση της ψυχολογίας ως επιστήμης αναγνωρίζεται από όλους¹. Συνεπώς δεν θα είχε νόημα το ερώτημα που θα ερωτούσε για την προσφορά του σ' αυτήν. Το ερώτημα που, κατά την γνώμην μου, έχει νόημα είναι τούτο: ποιά βοήθεια μπορεί να προσφέρει ο Αριστοτέλης στην ψυχολογία σήμερα. Με άλλα λόγια, το ερώτημα που ερωτά για το γνωστικό νόημα των ψυχολογικών διδαγμάτων που αυτός υπετύπωσε.

Θα ήθελα να σταθώ για λίγο στο ερώτημα τούτο για να προσδιορίσω τα γνώρισματα που θα πρέπει να έχει μια θεωρία, ώστε να διατηρεί το κύρος και την σημασία της, ανεξαρτήτως του χρόνου διατυπώσεώς της. Κατά την γνώμην μου, η σημασία μιας θεωρίας δεν έγκειται μόνο στις απαντήσεις που αυτή δίδει στα ερωτήματα χάριν των οποίων διατυπώθηκε. Αυτές στοιχειοθετούν την αξία που είχε κατά την εποχή διατυπώσεώς της. Δεν διασφαλίζουν την περαιτέρω ισχύν της.

Ορισμένως μία θεωρία υπήρξε γνωστικώς γόνιμη, εάν εγγενεσιούργησε άλλες γνώσεις και προώθησε συνεπώς την γνώση. Ωστόσο η διαχρονικότητά της δεν συναρτάται προς την γνωστική αξία που κάποτε είχε, αλλά προς τον βαθμό επενεργείας που διαθέτει. Για να επιβάλει μία θεωρία την παρουσία της, θα πρέπει όχι μόνο να έχει προωθήσει την γνώση, αλλά να συνεχίζει να εμπεριέχει νοήματα ικανά να βοηθήσουν τον μελετητή στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που συναντά².

Είμαι της γνώμης ότι δεν είναι λίγες εκείνες οι ψυχολογικές διδασκαλίες του Αριστοτέλη, που εξακολουθούν να διαθέτουν επενεργητική δύναμη και να πείθουν για τα γνωστικά νοήματα που εμπεριέχουν, αρκεί να μην ατενισθούν στην στατική σύνθεσή τους, αλλά στις διεργασίες διαμορφώσεώς τους, κυρίως δε στην δεσπίζουσα σκέψη από την οποίαν κατευθυνόταν αυτός κατά την συγκρότησή τους. Θα αναφερθώ σε μία από αυτές. Συγκεκριμένως σ' εκείνην που αφορά στην εντελέχεια.

* Ανακοίνωση στο 4ο Ευρωπαϊκό Συνέδριο Ψυχολογίας, Ιούλιος 1995, Αθήνα.

Ομολογουμένως η εντελέχεια δεν αποτελεί για τον Αριστοτέλη έννοια της ψυχολογίας μόνο, αλλά και άλλων επιστημών. Ωστόσο η θέση που κατέχει στην ψυχολογία του Σταγίριτη είναι δεσπόζουσα, πράγμα που επιτρέπει την συμπερίληψή της στα θέματα ενός ψυχολογικού συνεδρίου, και μάλιστα εκείνης της συνεδρίας του που είναι αφιερωμένη στην συμβολή των αρχαίων ελλήνων διανοητών στην ψυχολογία.

II

Η επίδραση που έχει ασκήσει η διδασκαλία του Αριστοτέλη για την εντελέχεια αναγνωρίζεται από όλους σχεδόν τους ιστορικούς της φιλοσοφίας και της επιστήμης. Ωστόσο η έννοια και το περιεχόμενό της εξακολουθούν να απασχολούν, ακόμη και να διχάζουν τους μελετητές της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Στο ερώτημα δηλαδή τί εννοεί ο Αριστοτέλης λέγοντας εντελέχεια, οι μελετητές της φιλοσοφίας του δεν δίνουν ταυτόσημη απάντηση. Τούτο οφείλεται και στον τρόπο κατά τον οποίον ο ίδιος ο Σταγίριτης διατυπώνει την διδασκαλία του γι' αυτήν. Παρά το πράγμα δηλαδή ότι η εντελέχεια τόσο ως όνομα όσο και ως έννοια αποτελεί δημιούργημα του Αριστοτέλη, δεν αναπτύσσεται από αυτόν κατά τρόπον που να αποτρέπονται οι διαφωνίες ως προς το βαθύτερο νόημά της. Η σύγχυση που επικρατεί οφείλεται και στην μετάφρασή της στα λατινικά από τον Θωμά Ακρινάτη. Ο Θωμάς δηλαδή δεν ακολουθώσε τον Κικέρωνα, ο οποίος απέφυγε να μεταφράσει στα λατινικά την λέξη εντελέχεια³. Ανεζήτησε λατινική λέξη που να αποδίδει το εννοιολογικό περιεχόμενό της, επέλεξε δε ως τέτοια την λέξη *actus*. Τοιουτοτρόπως συνέβαλε στην διαμόρφωση της απόψεως ότι εντελέχεια και ενέργεια ταυτίζονται νοηματικώς, άποψη που συνεσκότισε ακόμη περισσότερο το νόημα της πρώτης.

Ορισμένως ο Θωμάς δεν ενήργησε αυθαίρετως. Παρατήρησα ήδη ότι ο τρόπος, κατά τον οποίον ο Αριστοτέλης αναπτύσσει τα νοήματα που συμπυκνώνει στην εντελέχεια, παρέχει αφορμές για την διαμόρφωση διαφορετικών, ακόμη και αλληλοαναιρουμένων ερμηνειών. Όχι λίγες φορές ο Αριστοτέλης παρέχει την εντύπωση ότι ταυτίζει ενέργεια και εντελέχεια. Λ.χ. εις το *Περί ψυχής* έργο του ορίζει την ψυχή ως εντελέχεια (412a 27), εις τα *Μετά τα Φυσικά* όμως ορίζει την ψυχή ως ενέργεια (1043a 35). Ακόμη, εις την *Φυσική Ακρόαση* (215a 10) ορίζει την κίνηση ως "*έντελέχειαν του κινητού ή κινητόν*", εις τα *Μετά τα Φυσικά* ωστόσο υπολαμβάνει την κίνηση ως ενέργεια (1042a 32). Προς τούτοις, πράγμα σπουδαιότερο επί του προκειμένου, αντιθέτει κατά τέτοιον τρόπον την εντελέχεια και την ενέργεια προς την

δύναμιν ώστε να δημιουργεί την εντύπωση ότι υπολαμβάνει τις πρώτες ως νοηματικώς ισοδύναμες.

Τα χωρία όπου η εντελέχεια προβάλλει ως όρος συναφής προς την ενέργεια δεν εξαντλούνται σε αυτά που εμνημόνευσα. Πάντως τόσοσιν αυτά όσον και εκείνα που παρέλειψα δεν στοιχειοθετούν την θεώρησή των ως ισοδυνάμων εννοιών. Εκείνο που τα εν λόγω χωρία μαρτυρούν είναι τούτο: ότι δηλαδή ο Αριστοτέλης δεν ακολουθεί με αυστηρότητα την ορολογία που ο ίδιος εισάγει για να δηλώσει τις εννοιολογικές διαφοροποιήσεις, στις οποίες προβαίνει.

Ότι ο Αριστοτέλης δεν θεωρεί την σχέση εντελεχείας και ενεργείας ως σχέση ταυτότητας δηλώνει κατηγορηματικώς ο ίδιος εις 1050a 20 κ. εξ. των *Μετά τά Φυσικά*, γράφοντας: *“Τό έργον τέλος, ή δέ ενέργεια τό έργον, διά καί τούνομα ενέργεια λέγεται κατά τό έργον και συντείνει πρός τήν έντελέχειαν”*. Στο χωρίο αυτό προβάλλει διάφανα η σχέση, αλλά και η διαφορά της ενέργειας προς την εντελέχεια. Η ενέργεια συνάπτεται προς το έργον, αυτό δε προς το τέλος. Ακόμη, η ενέργεια οδηγεί προς την εντελέχεια. Συνεπώς η εντελέχεια προβάλλει ως η τελείωση εκείνου χάριν του οποίου αναπτύσσεται η ενέργεια. Όθεν ενέργεια και εντελέχεια συμπλέκονται, χωρίς όμως να ταυτίζονται. Μέχρις ενός σημείου συμπορεύονται, όταν όμως η εντελέχεια φθάσει στην πλήρωσή της, η ενέργεια έχει απορροφηθεί σ' αυτήν.

Οι διασαφήσεις, στις οποίες προέβην ως προς την σχέση εντελεχείας και ενεργείας, αλλά και την διάκριση της μιάς από την άλλη φωτίζουν το περιεχόμενο της πρώτης, δεν αποκαλύπτουν όμως την ουσία της. Παρέχουν κυρίως τον λόγο για τον οποίον η ενέργεια δεν ταυτίζεται προς την εντελέχεια. Δεν απαντούν συνεπώς στο ερώτημα τί είναι εντελέχεια κατά τον Αριστοτέλη. Για να άρουν, ακριβέστερον να παρακάμψουν τις δυσκολίες που συμπαραμαρτούν στην απάντηση του ερωτήματος τούτου αρκετοί μελετητές προσέφυγαν στην ετυμολογική ανάλυση. Η ενεργεία τους αυτή κρίνεται συγγνωστή, δεν απέβη πάντως αποτελεσματική, ένεκα κυρίως της σκοτεινότητας που περιβάλλει την ετυμολογία του ονόματος εντελέχεια. Από τις ετυμολογίες που προετάρθησαν περισσότερον έγκυρες θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι ακόλουθες δύο:

α) Το όνομα εντελέχεια σύγκειται από τις λέξεις εντελώς - έχειν. Δηλώνει συνεπώς την τελείωση, την ολοκλήρωση, την πλήρωση. Η ετυμολογία αυτή κρίνεται έμπεδη, δεν είναι όμως κατά πάντα σύμφωνη προς τον τελολογικό χαρακτήρα της αριστοτελικής εντελεχείας. Ουδείς πάντως μικρότερος του Ross την υιοθέτησε στα κύρια σημεία της και υπέλαβε την εντελέχεια ως *complete reality*⁴.

β) Το όνομα εντελέχεια αποτελεί συμπυκνωμένη μορφή των λέξε-

ων εν - τέλος - έχειν. Δηλώνει συνεπώς το τέλος, το οποίον έχει εν εαυτώ κάθε ον και προς το οποίον αυτό τείνει. Τα νοήματα, στα οποία παραπέμπει η ετυμολογία αυτή, είναι σύμφωνα προς διευκρινήσεις που ο ίδιος ο Αριστοτέλης παρέχει ως προς την έννοια της εντελέχειας, η ίδια όμως δεν κρίνεται αποδείξιμη. Σ' αυτήν πάντως εστήριξε ο Driesch την ερμηνεία που έδωσε στην αριστοτελική εντελέχεια, ερμηνεία με την οποίαν άρθρωσε την θεωρία του για την ζωτική αρχή⁵.

Ορισμένως η ετυμολογία βοηθεί στην κατανόηση μιας εννοίας, αδυνατεί όμως να αποτελέσει μορφή ερμηνείας. Δοκιμώτερον είναι, νομίζω, να αναζητήσουμε το περιεχόμενο της εντελεχειας και τα νοήματα στα οποία αυτή παραπέμπει, μέσα στις διασαφήσεις που ο ίδιος ο Αριστοτέλης παρέχει, κυρίως δε στο έργο του *Περί ψυχής*. Δεν παραθερώ όσα για την εντελέχεια γράφει σε άλλα έργα του. Θα προσφύγω άλλωστε και σ' αυτά. Σημείο όμως αναφοράς μου θα είναι το έργο *Περί ψυχής*. Η επικέντρωση της προσοχής μου στο εν λόγω έργο οφείλεται στις διασαφητικές αναλύσεις που παρέχει ο Αριστοτέλης σ' αυτό για την εντελέχεια, κατά την προσπάθειά του να ορίσει την ψυχή. Τοιουτοτρόπως καθιστά εμφανή εκείνη την νοηματική διάσταση της εντελεχειας, η οποία αναφέρεται στην ψυχολογία, θέμα που, όπως εδήλωσα ήδη, αποτελεί το εστιακό σημείο της ανακοινώσεώς μου.

III

Ο Αριστοτέλης ορίζει την ψυχή ως εξής: "*Ἡ ψυχὴ ἐστὶν ἐντελέχεια ἢ πρώτη σώματος φυσικοῦ δυνάμει ζωὴν ἔχοντος*"⁶. Στην διατύπωση του ορισμού αυτού ἐφθασε ο Αριστοτέλης, μετά από την σύντομη αναφορά σε θεμελιώδεις έννοιες της φιλοσοφίας του, όπως οι έννοιες ουσία, είδος, μορφή, ὕλη. Αναφερόμενος αρχικώς στην ουσία σημειώνει ότι αυτή δηλώνει την ὕλη, την μορφή και το είδος, καθώς και το σύνθετον από αυτά. Αφού ακολούθως παρατηρήσει ότι η μεν ὕλη είναι δύναμις, το δε είδος εντελέχεια, διευκρινίζει ότι η τελευταία λέγεται κατά δύο τρόπους. Είναι αξιοπρόσεκτο επί του προκειμένου ότι ο Αριστοτέλης διασαφεί διὰ παραδειγμάτων τις σημασίες της εντελεχειας και δεν προβαίνει σε ορισμό αυτών. Διευκρινίζει λοιπόν ότι η μία σημασία της εντελεχειας είναι ανάλογη προς αυτήν της επιστήμης, η άλλη προς αυτήν του θεωρεῖν. Στο ερώτημα ποιά από τις δύο σημασίες της εντελεχειας συνάδει προς την ψυχή ο Αριστοτέλης δεν αντιμετωπίζει δυσκολία να απαντήσει. Θεωρεῖ φανερό ότι η ψυχή είναι εντελέχεια σ' εκείνη την σημασία της τελευταίας που είναι ανάλογη προς την επιστήμη.

Ο Αριστοτέλης δεν περιορίζεται στο να δηλώσει την σημασία που κέκτηται η εντελέχεια όταν κατηγορείται της ψυχής. Προχωρεί στην διευκρίνησή της, αρθρώνει δε αυτήν πάλιν με την προσαγωγή παραδείγματος. Συγκεκριμένως, επικαλείται την διαφορά ύπνου και εγρηγόρσεως. Ο ύπνος και η εγρήγορση, σημειώνει, προϋποθέτουν την ύπαρξη της ψυχής, η μεν εγρήγορση στοιχεί προς το θεωρεῖν, ο δε ύπνος προς την επιστήμην. Είναι εμφανές ότι ο Αριστοτέλης επικαλείται μεν τον ύπνον και την εγρήγορση, προσφεύγει όμως πάλιν στην διαφορά επιστήμης και θεωρεῖν. Η σημασία συνεπώς που προσδίδει επί του προκειμένου στην εντελέχεια καθίσταται αντιληπτή, αν εξετασθούν τα παραδείγματα - ύπνος, εγρήγορση - κατ' αναφοράν προς τις ιδιότητες που χαρακτηρίζουν την επιστήμη και το θεωρεῖν, και στοιχειοθετούν την διαφορά της μεν προς το δε.

Ο ύπνος δηλώνει, ό,τι και η επιστήμη. Ὑπαρξη, όχι όμως περαιτέρω βελτίωση του υπάρχοντος. Κατοχή, αλλά όχι ενέργεια. Ο επιστήμων, αυτός δηλαδή που κατέχει την επιστήμη, δεν θεωρεῖ όμως, δεν προχωρεῖ στην γνώση, χωρίς ωστόσο και να διατελεῖ στην κατάσταση που διατελούσε προτού αποκτήσει την επιστήμη. Αντιθέτως η εγρήγορση και κατ' επέκτασιν η θεωρία δηλώνουν την συνεχή ενασχόληση και την διαρκή ζήτηση. Η εντελέχεια, τώρα, δηλώνει και τα δύο. Και κατοχή και περαιτέρω αναζήτηση, ἄρα βελτίωση και ολοκλήρωση. Σ' εκείνην την σημασία της που δηλώνει την απλή κατοχή, συνιστά την πρώτη, την αρχική εντελέχεια, την εντελέχεια δηλαδή που απαντά σε κάθε φυσικό σώμα που έχει δυνάμει ζωῆ. Για τον λόγον ακριβώς αυτόν η πρώτη εντελέχεια αποτελεί κοινόν ἐπὶ πάσης ψυχῆς, συνάμα δε και τον κοινότατον λόγον αυτής.

Το συμπέρασμα αυτό δεν είναι απλώς και μόνο λογικό, όπως θα υπέθετε κανείς ατενίζοντάς το στον τρόπο διατυπώσεώς του. Είναι πρωτίστως βιολογικό. Προκειμένες του αποτελούν πορίσματα της βιολογίας. Ο Αριστοτέλης εισάγει στην ψυχολογία του πορίσματα των βιολογικών ερευνών του. Δεν περιορίζεται ωστόσο στα συμπεράσματα που συνάγει από αυτά. Προχωρεῖ περαιτέρω και ατενίζει τον άνθρωπο στην ιδιαιτερότητα των γνωριστικών σημείων του. Διακρίνει λοιπόν αυτόν από τα άλλα φύσει όντα, χρησιμοποιώντας ως όρον διακρίσεως την εντελέχεια στην πλήρη σημασία της. Συγκεκριμένως σ' αυτήν που την συνάπτει προς τον νοούντα νουν. Ο νους, διευκρινίζει ο Αριστοτέλης, *“δυνάμει πώς ἔστι τὰ νοητά, ἀλλ' ἐντελεχείᾳ οὐδέν, πρὶν ἂν νοῇ”*⁷. Υποστηρίζοντας ο Αριστοτέλης ότι ο νους νοών είναι ἐντελεχείᾳ τα νοητά, καθιστά σαφές ότι η εντελέχεια σημαίνει την πλήρωση του όντος, την σύμπτωση - στην ακριβή σημασία του όρου - ουσίας και τέλους.

Είναι, νομίζω, εμφανές πλέον ότι η εντελέχεια δηλώνει την παντε-

λή ανάπτυξη των ποιοτήτων του όντος, ανάπτυξη που προσδιορίζεται από την φύση του, πραγμάτων κατά την φύση του και είναι σύνομη προς το τέλος που προσιδιάζει στην φύση του. Συνιστά συνεπώς η εντελέχεια την φύση και την ουσία του όντος⁸.

IV

Εάν με γνώμονα την έννοια της εντελεχείας εξετάσουμε τον ορισμό της ψυχής, θα κατανοήσουμε πληρέστερα την προβληματοθεσία και την στοχοθεσία της αριστοτελικής ψυχολογίας. Ορίζοντας ο Αριστοτέλης την ψυχήν ως την πρώτην εντελέχειαν, καθιστούσε σαφές ότι στόχος των ψυχολογικών του ζητήσεων ήταν η καταγραφή της πορείας από την πρώτη εντελέχεια προς την παντελή εντελέχεια, συνάμα δε και η ανεύρεση των όρων που διορίζουν την πορεία αυτήν. Η αριστοτελική ψυχολογία δεν έχει μόνο χαρακτήρα περιγραφικό και εξηγητικό, αλλά και ζητητικό. Ο Αριστοτέλης επιζητεί να γνωρίσει πώς από την πρώτη εντελέχεια, την πρώτη δηλαδή φανέρωση της ζωής και συνεπώς την κοινή για όλα τα φυσικά όντα εντελέχεια, ο άνθρωπος χωρεί προς την ιδίαν αυτού εντελέχεια, την παντελή, με άλλα λόγια, ανέλιξη των ποιοτήτων του και την επίτευξη του τέλους που είναι σύμφυτο σ' αυτόν.

Όθεν ο Αριστοτέλης επιζητεί να γνωρίσει την στοιχειακότητα της ψυχής και την φύση της λειτουργίας των δυνάμεών της. Αναγνωρίζοντας ωστόσο τις δυσκολίες που συμπαραμαρτούν σ' ένα τέτοιο εγχείρημα και τον κίνδυνο αναγωγής κατ' επίνοιαν συλλήψεων της διανοίας σε γνωστικά νοήματα, διεμόρφωσε μέθοδο ικανή να διασφαλίζει το κύρος των πορισμάτων του. Ακρογωνιαίο λίθο της μεθόδου του αποτελεί η αναγνώριση της καθοριστικής σημασίας των συμβεβηκότων στην γνώση της ουσίας. Είναι ιδιαίτερως αξιοπρόσεκτο τούτο, ότι δηλαδή ο οντολόγος Αριστοτέλης εντάσσει τα συμβεβηκότα *"ἐγγύς τοῦ μὴ ὄντος"*⁹, ο ψυχολόγος όμως Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι αυτά *"συμβάλλεται μέγα μέρος πρὸς τὸ εἰδέναι τὸ τί ἐστίν"*¹⁰. Προς τούτοις, θεωρώντας ο Αριστοτέλης τα πάθη *"ἐνύλους λόγους"*¹¹, καθιστούσε σαφές ότι η μελέτη τους δεν μπορεί να διεξάγεται με φιλές θεωρήσεις, αλλά με την εμπεριστατωμένη παρατήρηση. Με την διδασκαλία του εξ άλλου για την εντελέχεια κατεδείκνυε την ανεπάρκεια των μονομερών συνθέσεων και την ανάγκη φωτισμού του τρόπου λειτουργίας των δυνάμεων της ψυχής. Ορίζοντας δε την ψυχή ως την πρώτην εντελέχειαν και καταδεικνύοντας συνάμα την διαφορά της πρώτης εντελεχείας από την εντελέχεια, αφ' ενός μεν έσυρε την διαχωριστική γραμμή μεταξύ της βιολογίας και της ψυχολογίας, αφ' ετέρου δε δηλοποιούσε τον τεολογικό προσα-

νατολισμό του και ως προς την μελέτη της ψυχολογίας.

Η αριστοτελική ψυχολογία λοιπόν είναι τελολογικώς προσανατολισμένη. Με την παρατήρησή μου αυτήν δεν υπονοώ ότι ο Αριστοτέλης προσδιορίζει το τέλος. Ο Αριστοτέλης ομιλεί για τέλος, το αναζητεί, αλλά δεν το καθορίζει. Αφήνει να φανεί το τέλος κάθε φυσικού όντος μέσα από την μελέτη των ποιοτήτων που διορίζουν την ουσία του¹². Αναδιφά λοιπόν την πορεία που οδηγεί προς την επίτευξη του τέλους, ενδιαφερόμενος όχι τόσο για τις όποιες παρεκκλίσεις αλλά για την πορεία την ίδια. Η ψυχολογία του δηλαδή, βιολογικώς αρθρωμένη και τελολογικώς προσανατολισμένη, δεν είναι ψυχολογία του αρνητικού, αλλά του θετικού, όπως ακριβώς η ιατρική δεν είναι επιστήμη της νόσου, αλλά επιστήμη της υγείας.

Παρατήρησα ήδη ότι στην αριστοτελική ψυχολογία η εντελέχεια κατέχει δεσπόζουσα θέση. Θα ήθελα τώρα, περαιώνοντας την ανακοίνωσή μου, να αναφερθώ στην θέση που αυτή κατέλαβε σε θεωρίες μεταγενεστέρων, κυρίως συγχρόνων μας ερευνητών. Πρόκειται για θεωρία που άσκησε καθοριστική επίδραση όχι τόσο ένεκα του καθ' ύλην περιεχομένου της όσον ένεκα του σημείου αναφοράς της και της οργανωτικής αρχής της. Έστω και παρερμηνευομένη, εβοήθησε τους μελετητές, κυρίως αυτούς της βιολογίας και της ψυχολογίας, να αρθρώσουν τις ερμηνείες που έδωσαν στα φαινόμενα που μελετούσαν κατά τρόπον που να φωτίζονται οι ουσιώδεις προσδιορισμοί των και οι αιτιώδεις όροι των. Και μόνη η μνεία των ονομάτων του Driesch και του Jung αρκεί για να κυρώσει την ορθότητα της παρατηρήσεώς μου αυτής.

Θεωρία όπως αυτή της εντελεχείας, θεωρία δηλαδή που παραπέμπει σε πλούτο νοημάτων και που όχι μόνο έχει ασκήσει έντονη επίδραση, αλλά διαθέτει ακόμη επενεργητική δύναμη, δεν μπορεί να εκληφθεί ως ένα κάποιο κεφάλαιο της ιστορίας των ιδεών ή της ιστορίας της επιστήμης. Είναι ζώσα θεωρία. Ο Αριστοτέλης, με την θεωρία του για την εντελέχεια, καταδεικνύει την ενότητα της ψυχής, συνάμα δε συμβουλεύει όπως η μελέτη των προβλημάτων που αυτή θέτει διεξάγεται με κατευθύνουσα αρχή την άποψη ότι η ουσία του όντος ταυτίζεται προς την εντελέχειά του.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. και E. Ostfeld, *Ancient Greek Psychology and the Modern Mind-Body Debate*, Aarhus University Press 1987, σσ. 37 κ.εξ.

2. Μια πιο ανεπτυγμένη εξέταση του θέματος αυτού βλ. εις Ν. Χρόνη, "Πλάτων: Ανθρώπος και Φύσις", *Παρουσία*, I (1994), σσ. 19 κ.εξ.

3. Cicero, *Tusc.* I, 10,22. Βλ. και Ν. Χρόνη, *Κεφάλαια Μεσαιωνικής Φιλοσοφίας*, Αθήνα 1994, σσ. 59 κ.εξ. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Κικέρων γράφει *ενδελέχεια* και όχι *εντελέχεια*. Ότι όμως έχει κατά νουν την *εντελέχεια* τεκμαίρεται εκ τούτου, εκ του ότι σημείο αναφοράς του είναι η ψυχή.

4. Βλ. τα σχόλια του Ross εις 1047a 30 των *M.τ.φ. Aristotle's Metaphysics*, A revised Text with Introduction and Commentary by W.D. Ross, Vol. II, Oxford 1953, σσ. 245 κ.εξ. Βλ. επίσης την μετάφραση του στίχου 1050a 22. *The works of Aristotle translated into English*, under the Editorship of W.D. Ross, Vol. VIII, *Metaphysica*, Oxford 1963². Ας σημειωθεί ότι στην υπό την διεύθυνση του J. Barnes εκδοθείσα αναθεωρημένη οξφορδιανή μετάφραση των έργων του Αριστοτέλη (*The Revised Oxford Translation*, 1984) στον ίδιο στίχο (1050a 22) αποδίδεται στα αγγλικά η λέξη *εντελέχεια* όχι με την φράση *complete reality*, αλλά με την λέξη *fulfillment*.

5. H. Driesch, *Philosophie des Organischen*, Leipzig 1928⁴, σσ. 126 κ.εξ.

6. *Περί ψυχής*, 412a 27-28.

7. *Περί ψυχής*, 429b 30-31.

8. Βλ. *Φυσ. Ακροάσεως*, 193b 1, *M.τ.φ.*, 1044a 9, 1074a 36.

9. *M.τ.φ.*, 1026b 21.

10. *Περί ψυχής*, 402b 21-22.

11. *Περί ψυχής*, 403a 25.

12. Για τις ποιότητες που διορίζουν την ουσία βλ. Ν. Χρόνη, *Το πρόβλημα των Κατηγοριών στη Φιλοσοφία του Αριστοτέλη*, Αθήνα 1975, σσ. 218 κ.εξ.

SUMMARY

Nikolaos Chronis, *Aristotle's Concept of Entelechy*

In the term *entelechy*, which he himself coined, Aristotle not only concentrates fundamental views which he held on ontology, biology and psychology; he also summarises his arguments in favour of the existence of a principle which, inherent in natural beings, is a determinant factor in their evolution. This principle is not heuristic, nor is it a hypothesis which serves as a starting-point. Aristotle regards it as a real principle, proof of this being, *inter alia*, the definition of the soul as "*an actuality [entelechy] of the first kind of a natural body having life potentially in it*".

The concepts to which *entelechy* makes reference have guided many students of organic nature generally and of human psychology in particular (e.g., Driesch), though it is true that a number of them do not use the Aristotelian term. Nevertheless, the names under which, like a heraldic device, these scholars denote the theories at which they have arrived serve as a summary of the meaning which they have given to Aristotelian *entelechy*.